

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

NOVOPRONAĐENI NATPISI NA STEĆCIMA

Baveći se stručnom evidencijom i obradom stećaka u Bosni i Hercegovini još od 1953, godine nailazio sam ponekad i na stećke sa natpisima u starobosanskoj ćirilici koji od ranijih naučnih radnika nisu bili uočeni, najviše zbog toga što su spomenici sa tim natpisima bili u teže pristupačnim krajevima, što su bili zarasli u šumu ili su bili zemljom zasuti. Izvjestan broj takvih natpisa objavio sam zajedno sa ostalom građom o stećcima u dosada izdatim monografijama i člancima a desetak njih i posebno u članku »Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima«.¹ Sada donosim

još 13 novopronađenih natpisa sa raznih lokaliteta, kao prilog nastojanju da se ova vrsta veoma važnog naučnog fonda srednjovjekovnih pisanih izvora što prije upotpuni i javnosti saopšti.

Natpise iznosim po mjestu nalaza, polazeći s juga na sjever. Uz podatke o natpisu istovremeno pružam i osnovne podatke o samome spomeniku na kome se nalazi natpis radi upotpunjavanja likovne predstave spomenika, a tako isto i osnovne podatke o lokalitetu da se, kada to ustreba, spomenik lako može naći.

1. HUM

Ispod sela Hum, u Trebinjskoj šumi, u blizini crkvice i savremenog groblja, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa ukupno 35 stećaka uglavnom u obliku ploča, uobičajene orijentacije.

Oko 500 m sjeverno od crkvice, pokraj velikog bunara (»Lokva«) nalazi se osamljen stećak u obliku okrnjenog sanduka koji na jednoj bočnoj strani ima ovakav natpis:

† CE K8PKO

Ispred natpisa je urezan motiv običnog krsta sa krakovima koji su nešto prošireni na svojim krajevima. (Sl. br. 1)

Dimenzije spomenika su: dužina 79, širina 69 i visina 39 cm.

Prema Truhelkinom tumačenju oblika slova, ovaj natpis vjerovatno potječe iz XV vijeka.²

Evidentiranje natpisa obavljeno je u martu 1961. godine.

2. CRNIĆI

Od Aladinića (autobusna stanica na cesti Domanovići — Stolac) ka sjevero-istoku odvaja se kolski put kojim se prije 1 km stigne do groblja sa kapelicom naselja Crnići. Ispred ograde groblja, na mjestu gdje se od puta u Crniće odvaja put u Trijebanj nalaze se dva groba sa kamenim krstovima. Jedan od njih ima još i ploču preko rake. Krst toga groba je dosta rustičan, ali nije mnogo oštećen.

Na široj strani krsta sa pločom koja je okrenuta istoku urezan je natpis u pet redova koji je

¹ Š. Bešlagić, Nekoliko novopronađenih natpisa na stećcima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (sveska za arheologiju), Sarajevo 1959, 239-247.

² Dr. Ć. Truhelka, Bosančica, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1889, knj. IV, 67.

Sl. 1. Stećak sa natpisom kod sela Huma, u Hercegovini

zbog oštećenosti kamena pri svom kraju nečitljiv. Natpis izgleda ovako:

ASE LEŽI ODAE STJEPKO RADIVOJEVIĆ POGREBE SE V LJETO

(Sl. br. 2.).

Iznad slova **и** i **п** kod imena dobro se uočavaju tačke koje su inače u ovakovoj funkciji neuobičajene. Neuobičajena je ligatura slova **п** i **к**.

Natpis ne odaje vještog pisara. Upotreba riječi **ОДАЕ** je suvišna. Ona znači da se u vrijeme postavljanja ovoga krsta pravo značenje riječi **ASE** već bilo zaboravilo. I korištenje pojma **ПОГРЕБЕ** upućuje na relativno kasnije vrijeme. Isto tako, bilježenje godine po staroslovenskom običaju upućuje na vrijeme iza glavnog perioda stećaka. Na krstovima, nije bio običaj stavljanja godine. Primjer u Crnićima je jedinstven u tome pogledu radi čega on ima i poseban značaj. U pokušaju da se godina rekonstruira, napravljen je gipsani odljev toga dijela natpisa, pa se sa ne baš dosta sigurnosti može pretpostaviti da ta godina počinje sa 3, iz čega bi se moglo zaključiti da spomenik potiče iz posljednje decenije XV vijeka.

Prema svemu izloženom, mislim da transkripcija natpisa glasi:

ASE LEŽI STJEPKO RADIVOJEVIĆ
POGREBE SE V LJETO

Na ovaj natpis me je upozorio konzervator Zdravko Kajmaković. Evidentiranje je obavljeno u aprilu 1962. godine.

Sl. 2. Natpis na spomeniku u selu Crnićima, u Hercegovini.

3. TRIJEBANJ

Za oko 1 sat hoda od Crnića prema sjeveru može se doći u selo Trijebanj. U sredini naselja nalazi se crkva za živopisom iz XVII vijeka, zadužbina hercegovačke feudalne porodice Hrabrena-Miloradovića. U dvorištu te crkve je do danas preostalo 7 stećaka u obliku ploča i sanduka.

Oko 100 m istočno od crkve, pored puta ka Žitomisliću, smješteno je groblje uglavnom sa grobovima koji su na površini zemlje samo neobrađenim kamenjem ovalno oivičeni. U južnom kraju toga groblja nalazi se jedan veliki krst sa pripadajućom mu velikom pločom. Na širim stranama krsta prikazani su motivi arkada sa rozetama i polujabukama na krakovima. Njegova ploča ima dimenzije: 182 X 133 X 35 cm. Vodoravna strana ploče ukrašena je pravougaonom plitko plastičnom tordiranim bordurom. I sredinom ploče pruža se takova vrpca. U jednoj polovini ploče prikazana je šestorolisna rozeta u kružnom vi-

jencu, a u drugoj polovini je četverolisna rozeta i ovakav urezan natpis u tri reda:

ASEI LEŽI LJUBO VUKSALOVIĆ

Transkripcija ovoga natpisa je slijedeća:

ASEI LEŽI LJUBO VUKSALOVIĆ

Vidi se da pisar nije bio dovoljno vješt. Upotreba imena LJUBO, umjesto LJUBOMIR, govori o relativno kasnijem vremenu. Pisar je mjesto slova **ћ** upotrebio slovo **ч**. Napominjem da O na kraju imena nema nikakvog gornjeg dodatka koji se vidi na priloženoj fotografiji. To je samo pukotina u kamenu. To oštećenje je razlogom da je i slovo **л** u prezimenu klesar urezao nešto malo niže. (Sl. br. 3).

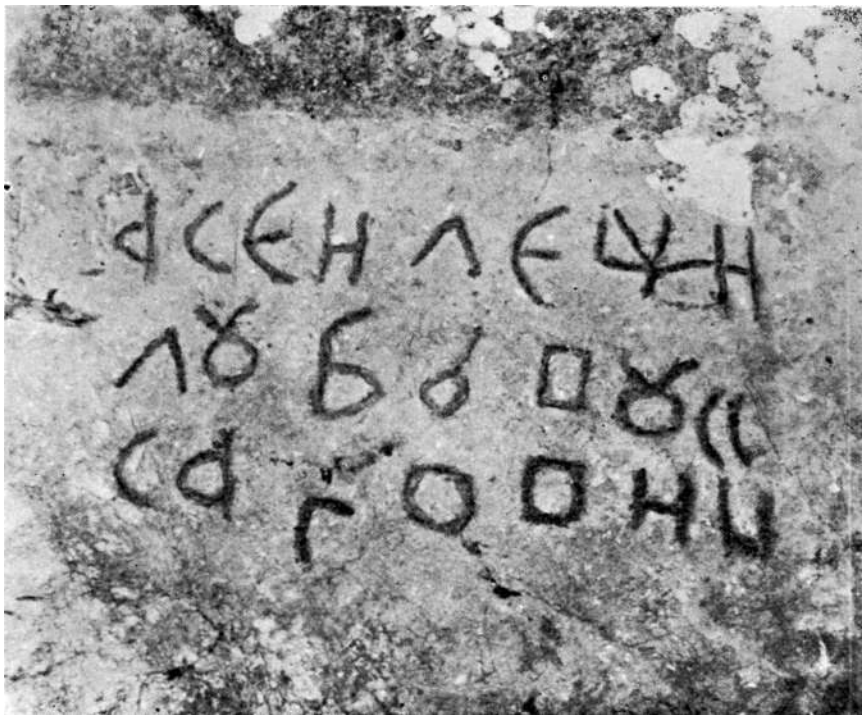
Natpis je prije više od 60 godina objavio Vid Vuletić — Vukasović, a po njemu i Lj. Stojanović,

kao *ДСЕ ЛЕЖИ ЛШБА ВОБОМЪ ВШКА* Njihovo pogrešno čitanje bilo je potrebno ovom prilikom ispraviti.³

Po obliku slova (prema tumačenju Ćire Truhelke), kao i po reljefnim motivima na krstu, a naročito po retardaciji motiva arkada, izgleda da

bi natpis vremenski najprije spadao u početak XVI v.

Na, ovaj natpis me je također upozorio konzervator Zdravko Kajmaković. Evidentiranje sam obavio u aprilu 1962 godine.⁴

Sl. 3. Natpis na spomeniku kod Trijebnja, u Hercegovini.

4. TRNAVICA

Trnavica je selo u području gornjeg toka Neretve koje se zove Borač. Do sela se dođe za četiri sata pješaćenja od Uloga, sa ceste Kalinovik-Nevesinje. U samome selu, oko 300 m sjeverno od puta i sadašnje zgrade Osnovne škole, nalazi se nekropola sa 8 stećaka, od čega 7 sanduka i 1 sljemenjak sa postoljem. Sljemenjak je vrlo lijepo obrađen. On je vrlo visok, prema postolju je sužen, i do danas je dobro očuvan. Orijentiran je po pravcu zapad-istok, kao i svi ostali spomenici ove nekropole. Dimenzije su mu: dužina 180, gornja širina

64, visina do vrha zabata 140 cm. Na uspravnim stranama proteže se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima obrubljen sa dvije uske vrpce. U istočnom zabatu su dva koncentrična kružna vijenca, a ispod friza je motiv biljne stilizacije — krsta sa spiralama i grozdovima. Na zapadnoj čeonj strani je duboka »kamenica« a ispod friza mali krst čiji se kraci kružno završavaju. Na južnoj bočnoj strani ispod friza nalazi se ovakav urezan natpis:

ВАНМЕ БОЖНЕ ДСЕ ГОСПОЕ СІПАНЕ

³ Vid Vuletić — Vukasović, Viestnik hrv. arkeol. društva XI (1889), broj XLVI, str. 9; Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. III, broj 4817.

⁴ Dok je ovaj članak kao rukopis bio predat na štampanje izašao je rad M. Vege »Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine« (nastavak) u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu — Arheologija — 1962 u kojemu se donosi i ovaj natpis iz Trijebnja, zbog čega bi se on (natpis) u ovome članku mogao izostaviti. Međutim, pošto ga M. Vege drugačije čita, smatrao

sam da je ipak potrebno da se natpis donese i ovdje. Držim da je slovo O u imenu Vego vidio kao A zbog pukotine u kamenu, slovo A u prezimenu nema još jedne uspravne ili kose crte da bi se moglo čitati kao N, a na kraju natpisa ja nisam našao još jedno slovo iza ч. Osim toga, Vego ne kaže da se slovo B piše kao □, kako se to vidi iz moje prikazane fotografije. (Za razliku od njegovog metoda da uz natpise prilaže fotografije kao dokumenat, uz ovaj njegov natpis nije objavljena nikakva fotografija).

Transkripcija natpisa glasi:

VAIME BOŽIJE ASE GOSPOJE STANE

Napominjem da je mjesto gdje su ovi stećci, zajedno sa neposrednom okolicom, kod mještana poznato pod imenom Musingrad. Osim toga, nedaleko od ove nekropole, na udaljenosti od svega 150

do 300 m, na još tri mjesta nalaze se nekropole sa ukupno preko 100 stećaka.

Prema oblicima slova ovaj natpis po svoj prilici spada u početak XV vijeka.

Evidentiranje natpisa i ostalih stećaka u Trnavici obavljeno je sredinom 1961. godine.

Sl. 4. Natpis na spomeniku u Trnovici (Borač).

5. PRIDVORICA

Ako se od Trnavice nastavi dalje putem uz Neretvu, može se za 2 sata hoda stići u Pridvoricu, naselje sa više zaselaka na istoimenoj riječici koja

cm.) urezan je natpis u četiri reda koji glasi:

САМ КАМН (ω)СТОННЬ Н(Δ)ПРА□Н РАДОЕ ДА Е ПРОСТ
О БЛАГ

Sl. 5. Natpis na spomeniku u Pridvorici (Borač).

se s desne strane salijeva u Neretvu. I ovdje se stećci nalaze na više mjesta sa nevelikim razmacima. Većina ih je situirana u blizini sadašnje pravoslavne crkve. Iza same crkve, uz novije grobove nalazi se i nekropola sa 14 stećaka, od čega 11 u obliku sanduka a 3 u obliku sljemenjaka, orijentacije po pravcu sjever-jug. Na vodoravnoj strani jednog sanduka (njegove mjere su: 160 X 70 X 70

Majstor je bio dosta nevješt u svome poslu. Prvo slovo iza riječi **КАМН** izgleda da je **ω**, ali pošto je drugačije od ostalih takovih slova (**O**), to nikako nije sigurno. Slovo **N** iza imena izgleda i kao **H**; njemu nedostaje jedno **Δ**. Iza riječi **прост**, a prije slijedeće riječi koja je dodata sa strane, jer više nije bilo mjesta u prvome redu, nalazi se nešto manje **O** koje tu nema mnogo smisla. Zad-

njoj riječi nedostaje jedno **а**. Prema svemu, transkribovan ovaj natpis trebalo bi da izgleda ovako:

SAI KAMI (O)STOJIN' NAPRAVI RADOJE
DA JE PROST I (?) BLAG

Kako je vidljivo, ovdje je riječ KAMI, kao što se još ponegdje kaže i *kam*, korištena u značenju spomenik, *kamen*.

Prema oblicima slova natpis najvjerojatnije spada u početak XV vijeka.

Evidencija natpisa obavljena je polovicom 1961. godine.

6. ZAVAJT

Naselje Zavajt leži oko 12 km zračne linije ju-goistočno od Foče. Njemu se dolazi od Foče cestom uz Čehotinu. Tu se steći nalaze na nekoliko mjesta. Na lokalitetu Mramorje zaseoka Pod situirana je nekropola sa 10 stećaka, uglavnom sanduka sa postoljima, orijentacije zapad-istok. Tu se ističe jedan dobro klesan i osrednje očuvan veliki sanduk oko 210 X 110 X 70 cm), sa postoljem na stepenicu, što je vrlo rijedak slučaj. Na jednoj polovini južne bočne strane ovoga spomenika prikazan je plastičan

te riječi. Osim toga poluglasa bilo je ime koje se završava sa **ва**, a ispred toga je skoro sigurno moglo biti **та**, pa sam prema slobodnoj površini i svemu drugom slobodno rekonstruirao ime pokojnika u genitivu kao **вѣсѣоцава**. Vjerovatno dio riječi u drugoj zagradi glasi **вѣо**, što bi sa slogom **га**, koji mi se čini dosta sigurnim, u produženju i onim vidljivim **до**, u početku riječi, sačinjavalo čitavu riječ **дѣвѣога**. (Sl. br. 6.)

Sl. 6. Natpis na spomeniku nekropole Zavajt, u Bosni

motiv lagano povijene ruke sa dosta velikim prstima a preko cijele strane pruža se urezan natpis koji je, nažalost, djelomično oštećen. Natpis izgleda ovako:

АСЕ КАМЕ(Н...СА)ВА МЪШИННІА С ДО(...ГА) ГДНА
ВОДЕ ХОТИХЪ И МОГОХЪ

U ovakvim uslovima veoma je teško rekonstruirati natpis i dati njegovu transkripciju. Govori se o nekom MJAŠINIĆU. Slovo na kraju druge riječi je skoro sigurno N. Pošto pisar upotrebljava poluglas, pretpostavljam da je poluglas stajao iza

Slijedeća riječ je uobičajena skraćena. I riječ iza te držim da je skraćena a znači. **вѣвѣде**. Sa nedovoljno sigurnosti mišljenja sam da bi se natpis mogao ovako transkribovati:

ASE KAME(N' VUKOSA)VA MJASINIĆA
U DO(BROGA) G(OSPO)D(I)NA VO(EVO)DE
HOTIH' I MOGOH'

Po obliku slova natpis bi najprije spadao u početak XV vijeka.

Evidencija natpisa u Zavajtu obavljena je u mjesecu avgustu 1960. godine.

7. ĐURDEVAC

Đurđevac je malo naselje na lijevoj obali Drine, oko 3 km južno od Bajine Bašte. Povisoko iznad sela izdiže se istoimeno brdo na kojemu se danas vide ostaci zidova srednjovjekovnog (a možda i turskog) grada. Oko 300 m zapadno od grada,

na prevoju preko koga vodi put u Klotijevac, nalazi se srednjovjekovna nekropola od koje je do danas preostalo 6 stećaka, od čega 4 sljemenjaka, 1 sanduk i 1 stubac.

Spomenik u obliku stupca je odmaknut za oko 50 m od ostalih i, očito, nije in situ. To je prizma koja se u gornjem dijelu nešto proširuje i završava kao krov na dvije vode. Dimenzije su mu: visina 130 cm, širina oko 53 cm, a debljina oko 29 cm. Na jednoj široj stranici ovaj spomenik ima plastično predstavljen motiv uspravnog i dugačkog mača, ali u obrnutom položaju od uobičajenog, a na suprotnoj široj strani u zabatu je povelik plastični polumjesec a ispod njega pruža se urezan natpis u 8 redova koji počinje sa malim urezanim krstom:

† АСЕ ЛЕЖИ ДАБИЖИВЪ МАР'КОВИЧЪ ИСОИ ДАНЪ ЛЕГ(..)Ъ
(..)МЕ(..)МЪ (БР)АТЪ МОИ ВЪСИЪ ПОЕНЛЕЖИ

Majstor koristi poluglas i stavlja ga prvenstveno na kraju svake riječi koja se završava suglasnikom. Umjesto slova **ћ** na kraju prezimena upotrijebljeno je slovo **ѣ**. Posljednje slovo **и** nije moglo da stane u osmi red pa ga je majstor prebacio kao zasebno u deveti red. Na nekim mjestima natpis je oštećen pa ga nije moguće sasvim tačno i u potpunosti rekonstruirati. Mislim da transkripcija natpisa glasi:

+ ASE LEZI DABIŽIV MAR'KOVIĆ'
KOJI DAN' LEG(OH)' IME (NO)M'
(BR)AT' MOJ VUK' POBILEZI

Po obliku slova natpis najvjerojatnije spada u kraj XV vijeka. Za nešto kasnije datiranje ovoga natpisa govori i sam oblik spomenika.

Evidentiranje natpisa obavio sam ujesen 1961. godine.

Sl. 7. Spomenik sa natpisom u Đurđevcu, u Bosni.

8. ZGUNJA

Oko 5 km sjeverno (niz Drinu) od Bajine Bašte, s lijeve strane rijeke, upravo vis-a-vis srbijanskog sela Besarovina nalazi se bosansko seoce Zgunja. Ispod sela, pored same obale, vodi cesta Skelani-Peći. Između te ceste i obale Drine smještena je nekropola sa 8 do danas očuvanih stećaka, uglavnom oblika sanduka koji su različito orijentirani.

Jedan spomenik ove nekropole je u obliku stuba sa krovom na dvije vode. Njegove dimenzije su: visina 198 cm, širina se kreće od 47 do 50 cm, a debljina mu je 31 cm. Očito da se ovaj spomenik

ne nalazi na svom prvobitnom mjestu. Na jednoj strani nalaze se tri plastične rozete, a na drugoj plastičan štap u obliku velikog latinskog slova T. Na jednoj užoj strani je urezan natpis u šest redova ovakovog izgleda:

АСЕ ЛЕЖИ ОСТОЈА КР(С)ТИЈАНЪ НА ЗГУНО

Na početku četvrte riječi kamen je oštećen pa se na spomeniku ne vidi jedno slovo koje bi, po mome mišljenju, trebalo da bude C. Držim da je transkripcija natpisa ovakova:

ASE LEZI OSTOJA KR'(S)TIJAN' NA ZGUNO

Prema Truhelkinom tumačenju oblika slova kod ove vrste natpisa spomenik bismo mogli datirati najvjerojatnije u XV vijek. Međutim, jedan nedavno objavljeni turski dokumenat nam pruža podatke za sigurnije datiranje. Naime, u jednom radu profesora Teološkog fakulteta iz Ankare, Taiba Okića, štampanom u *Südostforschungen*, B. XIX (1960) saopštava se podatak koji je izvađen iz arhive u Ankari iz XVI vijeka a koji glasi: »Baština des Kristijans Ostoje et Vladislav dans le village de Doljni Zgunj, nahiye Osat« (Registare. No. 432, fol. 84 verso).⁵ To znači da su Turci zatekli naselje Zgunju u kojoj je bila baština Krstjanina Ostoje i da je ta baština pod tim imenom evidentirana i početkom XVI v., kada je vjerovatno još bio živ Ostoja. Nadgrobni spomenik ovoga feudalca koji je sigurno postavljen u XVI vijeku, besumnje će pobuditi diskusiju kod naučnih radnika koji se bave proučavanjem Bogumilskog pitanja kao i kod onih koji proučavaju nadgrobne spomenike srednjega vijeka u Bosni i Hercegovini. Nameću se pitanja kao što su: Šta zapravo znači Krstjanin; ako je to *savršeni* pristaša jeretičke srednjovjekovne crkve — redovnik, onda znači da su jeretici u Bosni i u XVI vijeku slobodno ispovjedali svoja vjerska osjećanja; i slično?. Oblik spomenika, inventar ukrasa i simbola kao i jezičke paleografske osobine natpisa su nam dragocjeni elementi za proučavanje takovih i sličnih spomenika. Na primjer, pojava štapa na ovome spomeniku ozbiljno ugrožava dosadašnje tumačenje toga motiva. Štap na stećcima neće se od sada moći isključivo pripisivati *djedu* ili *gostu*, kao simbol najviših vjerskih dostojanstava, jer, evo štapa koji pripada i *krstjaninu*.

U svakom slučaju ovaj spomenik predstavlja relativno vrlo veliku vrijednost i trebalo bi ga dobro čuvati.

Na istoj nekropoli u Zgunji, slijedeći stećak koji je od spomenika Ostoje udaljen oko 20 m ka istoku, jest dosta utonuo i oštećen veći sanduk sa postoljem. Njegove dimenzije su: dužina 200 cm, širina 83 cm, visina 28 cm. Postavljen je po liniji zapad-istok i rekao bih da nije pomican. On nema ukrasa, ali mu se na južnoj bočnj strani nalazi natpis koji je, nažalost, vrlo oštećen. Usljed toga što danas nedostaje znatan dio stećka po njegovoj visini, odcijepljen je, ostali su nam samo dijelovi slova jedne riječi (vjerovatno predzadnje) i čitava zadnja riječ:

СТРОЈНИКЪ

Transkribovana ta riječ glasi:

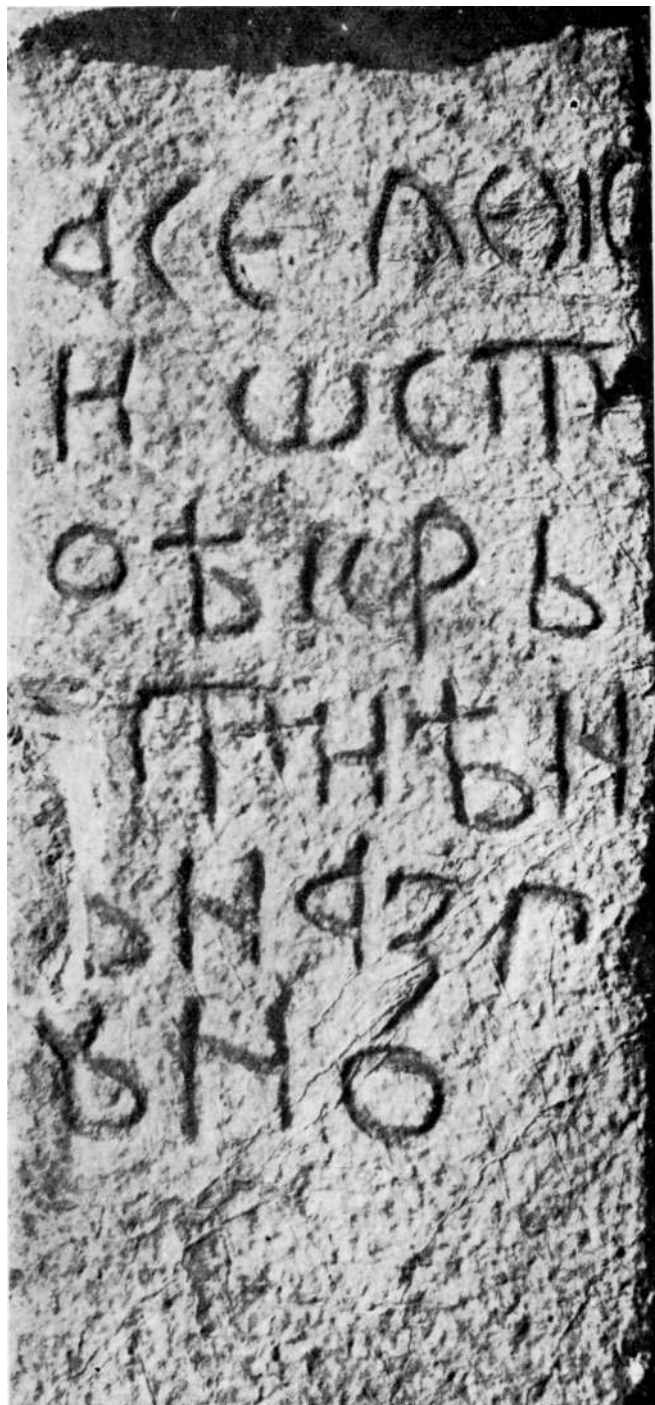
STROJNIK'

I ovaj natpis ima svoj veliki značaj, jer nam po prvi puta na stećku otkriva jednog *strojnika* koji

u hierarhiji srednjovjekovnih jeretika predstavlja visok rang, možda odmah iza *djeda* i *gosta*.

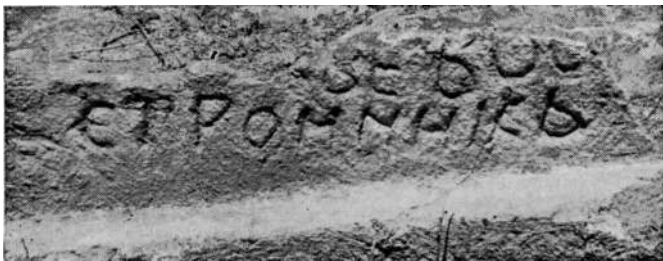
Šteta je što nešto više ne znamo o ovome strojniku.

Po obliku slova kao i po osnovnom obliku samog spomenika, mislim da je spomenik ovoga strojnika nešto stariji od spomenika krstjanina Ostoje; vjerovatno potječe iz XV, ako ne još i iz kraja XIV vijeka.

Sl. 8. Natpis na spomeniku krstjanina Ostoje u Zgunji, u Bosni.

⁵ M. T. Okić, *Les Kristians (Bogomiles parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, *Südostforschungen*, B. XIX, München 1960.

Sl. 9. Natpis na sanduku u Zgunji, u Bosni.

9. JELAŠKE

Jelaške su manje naselje koje se nalazi ukraj ravnicaštog terena u inače brdovitom i šumovitom kraju između Olova i Zavidovića, oko 20 km zračne linije sjeverozapadno od Olova. Njemu se može prići ili sa željezničke stanice Careva Čuprija na uskotračnoj pruzi koja dolinom Krivaje veže Olovo i Zavidoviće, preko brda a onda zaseoka Stojčić za 1 V² sat hoda, ili od željezničke stanice Maoča, s lijeve obale rijeke jakom uzbrdicom, a onda ravnicom za nešto manje od 1 sat hoda. Kada se ovom drugom varijantom pređe veći dio puta, tj. kada se uspne na brdo, odmah tu, pored puta, u šumi na Golom Brijegu (kota 559 m) smješteno je rimokatoličko groblje sela Dvištica koje se nalazi nedaleko muslimanskog sela Jelaške. U južnom kraju groblja vide se nekoliko slabije obrađenih ploča, 1 manji sljemenjak i 1 spomenik u obliku manjeg stupca na sljeme koji ima urezan natpis i nekoliko reljefnih simboličnih motiva.

Dimenzije ovoga stupca iznose: visina iznad zemlje 61, širina 30, a debljina 16 cm.

Natpis i drugi motivi se nalaze na južnoj bočnoj strani.

U trouglastoj površini pri vrhu stupca urezana je arapskim ciframa godina 1589, zatim vodoravna linija, a ispod ove nalazi se povelik, ali djelomično oštećen plastičan krst jednakih krakova. U lijevom kvadratu (gledajući od spomenika), koji čine ivice krakova krsta sa spomenutom vodoravno urezanim linijom i vertikalnom ivicom južne plohe spomenika, plastično je prikazan krug kao čovječje lice, sa naznačenim ustima, nosom i obrvama. Od periferije kruga prema vani urezane su crtice, poput sunčevih svjetlosnih strelica. Taj zrakasti krug vjerovatno je ikonografska predstava sunca. Motiv u desnom kvadratu je oštećen, ali se po nekim okolnostima može zaključiti da je to bila predstava polumjeseca, što bi, kao pandan suncu, odgovaralo ikonografskim katoličkim principima. Ispod vodoravnih krakova krsta nalazi se natpis u 4 reda koji izgleda ovako:

1589

ИЕЗУС (МА)РИА
ДРАГОИЛО НОВАКОВИЋ
ЛЕЖИ ОВДИ

Slova ovoga natpisa nisu baš uobičajena u natpisima stećaka. Prije svega, ona su urezana dosta plitko i debljina urezanih crta je dosta uska i skoro sasvim jednaka. Slovo O je predstavljeno pravilnom povelikom kružnicom sa tačkom u centru. A je kao simbol ugla sa lukom, odnosno kao kurzivno slovo, uspravna crta slova A je dugačka i dole unutra povijena, opet kao tipično kurzivno slovo, N je kao H bez gornje polovice prve uspravne linije, K je kao dvije malene nakošene i paralelne crte, i tako dalje. Majstoru je bila poznata upotreba poluglasa Ъ. (Sl. br. 10.).

Početak natpisa se ne može sigurno dešifrirati. Izgleda da je to invokacija ИЕЗУСЪ, a zatim МАРИА. Bez prvog slova O u drugom redu natpis se čita ovako:

1589

JEZUS (MAR)IA
DRAGOILO NOVAKOVIĆ
LEŽI OV'DI

Čini mi se da se važnost ovoga spomenika ogleda prvenstveno u tome što se na njemu nalazi motiv sunčane glave, zatim što po prvi puta imamo ovakovu invokaciju, a onda i u tome što po prvi puta na kamenim spomenicima ovoga vremenskog perioda vidimo naznačenu godinu, i to arapskim ciframa. Ako se taj elemenat datuma može uzeti kao autentičan, onda je sigurno datiranje ovoga spomenika sa polovicom XVI vijeka od značaja za dalji studij ove vrste spomenika uopšte.

Evidentiranje natpisa obavio sam u septembru 1962. godine.

Na ovoj istoj nekropoli, samo nešto odmaknut od navedenog stupca sa natpisom i novijih grobova sa krstačama, nalazi se još jedan stećak sa natpisom. On je u obliku stupca, koji je prelomljen i danas je u 2 komada. Ukupne dimenzije ovoga stećka su: dužina oko 190, širina varira od 45 do 65 cm, debljina oko 30 cm. Stećak je još i okrnjen.

Sl. 10. Natpis na spomeniku nekropole u selu Jelaškama, u Bosni.

Osim toga, on vjerojatno ne leži in situ.

Natpis je urezan između orijentacionih linija na široj strani većeg dijela; na drugom, manjem, dijelu stećka nalazi se samo posljednja riječ natpisa. Neki dijelovi natpisa su oštećeni. Danas on izgleda ovako:

ЛЕТЬ: БОГОМЬ
 ДСЕ ЛЕЖИ: ВЪКЪСЪ: Т.Н.
 ВОИ: ЗЕМЛЕ: НАПОНМЕН (Н).
 КОИ ВИШЕ: 8 РОДЪ: А
 А ПОСТАГНШЕ: Г:
 НЕГОВЪ: СИНОВЪ: (?)
 (В) ФЛАГЪ: А ПНСА: ПУИ: (НА)

Nekoliko santimetara ispod ovoga teksta neko je, vjerojatno docnije, sitnim slovima urezao dodatak od dvije riječi koji izgleda ovako:

ПНСА (В) БДЕЛЬ

Prvi red natpisa je oštećen i nije moguće danas išta rekonstruirati. Izgleda da je tu bila arapskom cifrom urezana godina. U drugom redu jasna je samo riječ **БОГОМ**. U trećem redu ime

pokopanoga napisano je skraćeno, bez samoglasnika, ali se može dosta sigurno pretpostaviti da je to **ВЪКАСЪ**. Njegovo prezime je počinjalo sa T. Iza toga, do oštećenja kamena, pretpostavljam da je moglo biti **НАС**, da bi se vezalo sa slovima slijedećeg reda. Posljednja riječ toga reda je neobična; umjesto da glasi **ПЛЕМЕННТОИ**, ona vjerovatno glasi **ПОНМЕННТОИ**, što je sasvim nova riječ o čijem značenju bi samo lingvisti mogli nešto da kažu — možda u smislu »meni pripadajućoj« ili »meni dodijeljenoj« zemlji? Ostali redovi su jasni i uglavnom potpuni, izuzev pretposljednog gdje je od treće riječi ostao samo trag.

Završeci donjih dvaju redova koji su ovdje navedeni i to: **НА**, a onda **ПОНЪ**, nalaze se na drugom dijelu prelomljenog spomenika, ali očito da odgovoraju visini tih redova, zbog čega sam bio slobodan da ih dodam, kako bi se dobila slika čitavog natpisa. Ta 2 završetka treba spojiti i čitati odozdo prema gore, dakle: **ПОНВНА**. Urezivanje imena pisara odozdo prema gore, i baš tako rastavljeno, mislim da je uslijedilo zbog toga što je i u vrijeme pisanja spomenik bio napuknut, pa je pisaru bilo pogodno da na taj način koristi prostor koji mu je preostao na raspolaganju. (Slika br. 11).

Naš natpis ima nekoliko istaknutih osobenosti. Korištene su vodoravne orijentacione linije, što je vrlo rijedak slučaj. Riječi su odvajane dvotačkama, što je također vrlo rijetka pojava. Slova nisu zaobljena nego imaju oštre prelome. Iznad gornjih preloma slova **Л** i **М** stavljanje su vodoravne crtice. Slova **Т**, **В**, **Г**, i **Д** imaju male dekorativne trouglove. Sve te osobine razlikuju ovaj natpis od većine ostalih natpisa na stećcima. Po duktusu slova on ima sličnost sa natpisom koji govori o zidanju crkve sv. Kuzme i Damjana u Blagaju, u Hercegovini.⁶

Posljednje slovo našeg četvrtog reda natpisa je **Л**, a posljednje slovo petog reda je **Г**. Upotreba tih slova na tim mjestima ima smisla samo u cifarskom značenju, pa ih, prema tome, u smislu staroslavenskog bilježenja brojeva, valja čitati kao 30, odnosno kao 3. Četvrti red, dakle, govori o tome da je pokojnikova zadruga brojala 30 članova, a da su mu spomenik (**ВЪЛАГЪ**) podigla njegova 3 sina. Nije isključeno da bi **Л** trebalo i drugačije shvatiti; možda u smislu trajanja života, ali mi se čini to manje vjerovatnim.

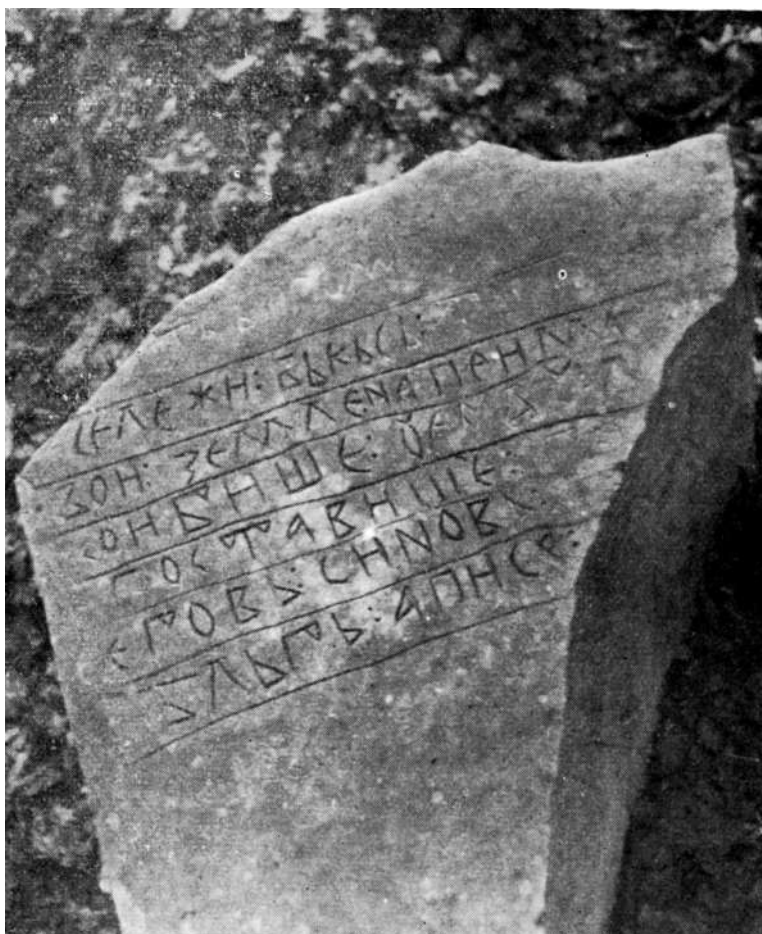
Prema tome, ovaj natpis u transkripciji glasi ovako:

⁶ M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1962, str. 38.

LET: BOGOM'
 ASE LEŽI: V(U)K(A)S': T. I. (NAS)
 VOI: ZEMLE: NA PRIMEN(ITOI)
 KOI BIŠE: U RODU: 30
 A POSTAVIŠE: 3
 NJEGOV: SINOVI: (?)
 (B) JEL(E)G': A PIŠA PRIB(IL')

Po svojim stilskim i paleografskim osobinama ovaj naš natpis upućuje na relativno stariji period stećaka; međutim, oblik stećka ne dozvoljava nam tavku pretpostavku. Ipak, on izgleda nešto stariji od prvog spomenika i natpisa ove nekropole. Po svemu izgleda da bi ovaj natpis spadao u XV vijek.

Natpis je pronašao i prvi pročitao Zdravko Kajmaković u jesen 1962. godine, a ja sam ga vidio u proljeće 1963. godine.

Sl. 11. Natpis na drugom spomeniku nekropole u selu Jelaškama, u Bosni.

10. KAMENSKO

Selo Kamensko je udaljeno oko 3 km sjeverno od Careve ćuprije, željezničke stanice na uskotračnoj pruzi Olovo—Zavidovići. Na lokalitetu Mramorje, koji se nalazi pokraj puta na ulazu u selo, situirana je nekropola sa 30 stećaka, od kojih 4 sanduka i 26 sljemenjaka na postoljima. Spomenici ove nekropole su bogato ukrašeni. Po svojim osobnostima ističu se 2 sljemenjaka na kojima su predstavljene plastične ljudske figure. Jedan od ta dva sljemenjaka ima i natpis.

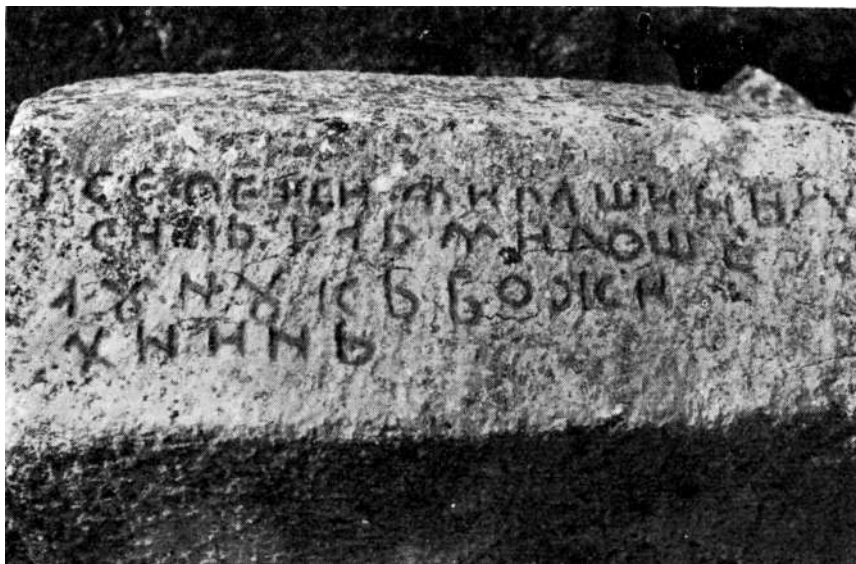
Sljemenjak s natpisom postavljen je na istaknutom mjestu humke. Njegove dimenzije su: dužina 151, širina 80, a visina 63 cm. Postolje mu je dugačko 178, široko 85 cm. Na njegovoj južnoj strani krova urezan je u 4 reda slijedeći tekst:

+ СЕ ЛЕЖИ МЛАДШИИ СИНЪ НАЪ МЛАДОШЪ А ШИШЕЪ БОЖИ
 ХИИИЪ

Natpis je skoro bez grešaka i dobro je sačuvan, pa se dosta lako čita. Evo njegove transkripcije:

† SE LEŽI MILAŠIN' SIN' NA'
MILOŠ' A UNUK' BOŽIHNIN'

Majstor nije nevješt u svome poslu. Nedosljednost se vidi kod slova **Л**, jer ga nekada piše slično slovu **П**. Poluglas upotrebljava na kraju riječi koje se završavaju suglasnikom, osim u jednome slučaju gdje je poluglas stavljen iza riječi **НА**, što je vjerovatno, nehotačna greška. Karakteristična su mu slova **Ж**, bez ukrštanja linija, te slova **Х** i **Ш** koja se na vrhovima završavaju kvačicama.

Sl. 12. Natpis na spomeniku nekropole u selu Kamensko, u Bosni.

11. KAPAVICA

Poslije već redigovanog članka o novopronađenim natpisima pronašao sam jedan natpis u selu Kapavici kod Ljubinja, pa ga, dozvolom redakcije Naših starina naknadno dodajem na kraju članka.

Oko 4 km zračne linije na sjeveroistok od Ljubinja, u Hercegovini, smješteno je naselje Kapavica. U Donjoj Kapavici, u predjelu Sikimuša, uz malo groblje porodice Mijanović, koje je situirano oko 700 m južno od seoskih kuća, nalazi se i 1 spomenik u obliku krstače koji je dobro obrađen i očuvan. Orijentiran je po pravcu sjeverozapad-jugoistok. Dimenzije su mu: visina iznad zemlje 165, širina 100, a debljina 25 cm.

Na sjeverozapadnoj široj strani spomenika pruža se bordura od kosih paralelica, u centru je šestrolisna rozeta, na sve četiri strane od nje je po jedna četverolisna rozeta, te na donjem kraku biljna stilizacija. Na jugoistočnoj strani unutar bordure od kosih paralelica urezan je natpis u 2 duža i 10 kratkih redova koji izgledaju ovako:

АСЕ ЛЕЖИ П □ ПИСО □ ШИЧА
А СИ ВНАЕР СЕВЕ ШИШЕ АШ Н □ ПИСО
Н ПИСА

Na početku natpisa urezan je krst. (Sl. br. 12.)

Vrlo plastičan lik muškarca, koji je prikazan do pasa, bez ruku, sa naznačenim ustima, očima i kosom, sa jedne čeonе strane ovoga sljemenjaka vjerovatno predstavlja pokojnika — Milašina.

Po paleografskim i jezičkim osobinama, kao i drugim okolnostima, mislim da ovaj natpis spada u XV vijek.

Evidenciju natpisa obavio je Zdravko Kajmaković, u jesen 1962. godine, a ja sam natpis vidio u proljeće 1963 godine.

Majstor je dosta vješt u svome poslu; jedino slovo **Ч** piše naopako. Njegovo slovo **Н** nije često uobičajeno u ovoj vrsti natpisa. Većina ostalih slova su tipična. Riječ **ВНАЕР** je upotrebljena u smislu *spomenik*, što nije rijedak slučaj. Natpis se čita dosta lako (Sl. br. 13).

Sl. 13. Natpis na krstu u Donjoj Kapavici u Hercegovini

Transkripcija natpisa glasi:
ASE LEŽI TVRTRKO VUKAO' A SI BILEG SEČE
UNUK MU IVANKO
I PISA

Iz ovoga natpisa doznajemo za ime još jednog feudalca iz perioda stećaka koji nam je dosada

bio nepoznat. Isto tako, ovim doznajemo za jednog novog majstora stećaka-IVANKA, koji je bio i klesar i pisar (i kovač i dijak).

Po većini osobina ovaj spomenik najprije spada u kraj XV v.

Evidentiranje spomenika i natpisa obavio sam u martu 1963.

LES NOUVELLES DECOUVERTES DES INSCRIPTIONS SUR LES STECAKS

En traitant des monuments funéraires médiévaux — les stecaks — en Bosnie et Herzégovine dans quelques dernières années, l'auteur a trouvé, outre des motifs de relief d'importance décorative et symbolique, sur les côtés de ces monuments, des inscriptions gravés en vieux caractères cyrilliques bosniaques, bien qu'on considèrerait ces inscriptions déjà évidentées. Ces nouvelles découvertes des inscriptions, l'auteur a publié de temps en temps avec les autres matériaux sur les stecaks, et une fois il a consacré un article entier à une collection de dizaine des inscriptions (*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 1959, 239-247) et maintenant il présente encore douze inscriptions qu'il a découvertes sur les différents localités de Bosnie et Herzégovine. En commençant de sud vers le nord, ces localités se trouvent près des villages Hum, Crnici, Trijebanj, Trnavica, Pridvorica, Zavajt, Djudjevac, Zgunja, Jelaske et Kamensko. Chaque inscription est analysée, ses qualités

sont mises en relief, et puis on a donné la transcription et la chronologie.

Ainsi, d'après l'auteur, la seconde inscription de Jelaske appartient au XIVièame siècle, des inscriptions de Trijebanj et Zgunja et la première inscription de Jelaske au XVIièame siècle, et toutes les autres au XVIièame siècle.

L'inscription de Zgunja attire une attention particulière, à cause du nom de Krstjanin Ostoja (un adhérent parfait de l'Église bosniaque médiévale hérétique), qu'on mentionne dans cette inscription. On a trouvé, dans les Archives d'Ankara, une donnée se rapportant à Krstjanin Ostoja, qui facilite l'identification du personnage et rend la possibilité de dater précisément le monument (photo N° 8). Le monument et l'inscription de Zgunja représentent une grande valeur tant pour l'étude des stecaks que pour l'étude de la question de l'Église bosniaque médiévale.